

„БЪЛГАРСКИЯТ ЕТИМОЛОГИЧЕН РЕЧНИК“ В ИНТЕРНЕТ – ИЗТОЧНИК НА ВСЕСТРАННО ЗНАНИЕ ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Христина Дейкова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН

Резюме. В статията се представя многотомният „Български етимологичен речник“ като един от основните академични трудове на Института за български език, който може да служи като ценно практическо помагало в обучението по български език. Накратко се изясняват характерът и концепцията на Речника, а върху конкретни примери се показват възможностите за неговото по-широко използване като източник на всестранно знание за българския език и българския народ.

Keywords: Bulgarian etymology; etymological dictionary; Bulgarian language teaching

„Българският етимологичен речник“ (по-нататък БЕР) е един от основните лексикографски проекти на Института за български език, който се изработва в Секцията за българска етимология. Работата върху Речника започва през 50-те години на XX в. по инициативата и под ръководството на изтъкнатия български езиковед акад. Владимир Георгиев. Речникът излиза от 1962 г. на свезки, а от 1971 г. – на томове, като до момента са издадени 8 тома (до края на буквата *ф*-) в обем от общо 6620 страници (вж. BED). От 2017 г. отпечатаните томове на Речника се дигитализират и са достъпни на интернет страницата на Института за български език в рубриката „Електронна библиотека“.

БЕР е единственият по рода си у нас съвременен етимологичен речник на българския език, в рамките на който се извършва цялостно проучване на произхода на българската лексика.¹⁾ Съгласно концепцията на Речника в него се включват широки пластове от българския речников състав – общонародна лексика (книжовна и разговорна) и богата диалектна лексика от всички краища на българското езиково землище, коренни и производни думи, лексика от различни исторически периоди (с особен акцент върху старобългарските думи), жаргонна лексика, неологизми, както и интересни от езиково, културно или етногенетично гледище собствени имена. Изключват се само твърде

специални научни термини, които традиционно се обясняват в речниците на чуждите думи. Широкият обхват на анализирания езиков материал превръща БЕР в ценен източник на **знания за словното богатство на българския език**, който може да бъде използван като незаменимо помагало в обучението по български език. Благодарение на включения исторически и богат диалектен материал БЕР може да служи и като исторически и диалектен речник на българския език.

С оглед на възможността това ценно помагало да бъде използвано по-широко в обучението по български език, е необходимо да представим съвсем накратко концепцията на Речника. БЕР е замислен като научен, а не популяризаторски тип речник, който обаче е предназначен и за по-широк кръг читатели. Като речник от научен тип, в него се представя богата информация за произхода на думите, като се привеждат в максимална пълнота съществуващите етимологични хипотези за произхода на думите, свързани както с по-старите, така и с най-новите научни достижения в областта на българската, славянската, индоевропейската и балканската етимология. Голяма част от думите получават етимологично обяснение за пръв път, при други се правят поправки и допълнения към съществуващи етимологии. Големият обем на материала предопределя и лексикографската структура на речника. БЕР е етимологичен речник от гнездови тип, в който материалът е организиран по етимологични гнезда, но с редица отстъпления от строгия гнездови принцип, които са обусловени както от научни съображения, така и от по-широката читателска рецепция на речника. Речниковите статии се разполагат на азбучен принцип и са структурирани по следния начин: 1) заглавна дума – книжовна или диалектна дума (с данни за нейното разпространение), като при заетите думи се сочи по възможност първа регистрация, следват всички диалектни или по-стари фонетични и морфологични варианти, а в края се сочат засвидетелстваните старобългарски форми;²⁾ 2) производни думи – привеждат се всички установени общонародни и диалектни думи, образувани от заглавната дума (derivati – с наставки и представки, сложни думи, а понякога и съставни наименования); 3) етимология – ново тълкуване или коментар на всички досегашни етимологични обяснения, вкл. с библиографски препратки;³⁾ 4) експанзия на думата – в кои от останалите балкански и други езици е заета българската дума, а в случай на общобалканска заемка (предимно от гръцки или турски език) – в кои други балкански езици е заета думата.

Основната задача на БЕР е да обясни произхода на българската лексика, затова от него могат да бъдат почерпени основни **знания за произхода на български думи** в помощ на обучението по български език, но също и в помощ на обучението по други учебни дисциплини. Чрез изясняването на изконния славянски или чуждоезиковия произход на широки пластове от българския речников състав в БЕР се осветляват въпроси, свързани с генезиса и истори-

ята на българския народ, с неговата материална и духовна култура през вековете, като се разкриват връзките на българския език и народ с други езици и народи – славянски, балкански, индоевропейски и неиндоевропейски, от най-древни времена до днес.

От БЕР може да се научи повече за произхода на:

- унаследени славянски думи (напр. *детѐ, дѹма, сла̀ва, сло̀во, стрѐлям, ѹча* и мн. др.) и старобългарски думи, създадени чрез превод или по модела на гръцки образци (напр. *благодарѹ, тѣржествѐ* и мн. др.);

- думи от балканския субстрат (тракийски, дако-мизийски, балкано-латински), като: *бѹза, к̀атерица, мѹся се, стоп̀анин, стрѣ̀га, тѹкла* и др.;

- стари тюркски заемки (от праславянско време и по-късни от прабългарски и други езици) – *бѣ̀брек, кра̀гѹй, сур, то̀яга*, остар. *тѣлм̀ач* и др.;

- заемки от балканските езици (гръцки, румънски, албански и турски) – *елѣ̀к, ергѣ̀н, карн̀аче, керем̀ида, молѹв, софр̀а, стѹмна, тиг̀ан, фенѣ̀р* и много други, които съставят една значителна част от българския речников състав;

- вътрешнославянски заемки (от руски, вкл. обратни заемки чрез черковнославянски, и други славянски езици) – *невѣ̀жа, оборѹт, обон̀ание, свѣ̀дение, спѹсѹб, сует̀а* и мн. др.

- заемки от западноевропейските езици, прониквали директно по културен път или с посредничеството на руски и на балканските езици – *велосипѣ̀д, етажѣ̀рка, етикѣ̀т, капрѹз, лот̀ария, ѹдеколон, т̀алия* и мн. др.

- международни културни заемки (от гръцки и латински) – *естѣ̀тика, ко̀декс, рѐцепта* и мн. др.

Огромният езиков материал и богатата научна информация в БЕР могат да бъдат използвани по подходящ начин от учителите по български език при обясняването на различни езикови явления и процеси, а също и като допълнителна любопитна информация, чрез която да се засили интересът на учениците към изучаването на родния български език или да се улесни усвояването на книжовните норми. БЕР би могъл да бъде ценно практическо помагало в различни аспекти на обучението по роден език, някои от които ще илюстрираме с конкретни примери по-долу.

БЕР е ценен източник на **знания за различните значения на думите**. Чрез етимологията можем да научим повече за първичната мотивация на думите и да си обясним различните значения на думите.

Думите *магданѹз* ‘раст. *Petroselinum sativum*’ (заета чрез турски от гръцки, където пък е от латински, вж. BED 3, 1986: 600) и *мерудѹя/меродѹя* се сочат обикновено като синоними, но в диалектите *мерудѹя/меродѹя* означава още: ‘джоджен’, ‘копър’, ‘чубрица’, ‘сминдух’, ‘шарена сол’, ‘миризлива растителна подправка, миризма’, тъй като думата е от средногръцкото *μυρωδία* ‘миризма, аромат’ (първичната форма е *миродѹя* и тя е регистрирана в диалектите), като при заемането си е претърпяла метонимичен развой на значението ‘ми-

ризма, аромат' > 'растителна подправка с миризма', с последвала специализация на значението 'вид растителна подправка с характерна миризма' (BED 3, 1986: 750; 4, 1995: 118).

В БЕР могат да бъдат открити редица **примери за синонимното богатство на езика**, чрез които да се онагледят и обяснят различните пътища за обогатяване на езика със синоними.

Синоними на думата *кладенец* са освен по-разпространените диалектни думи *геран* и *бунар/пунар* също и диалектните *студенец* и *стубел/стубла/стублица*:

кладенец е унаследена от праславянския език дума (стб. *кладѣзь*) с две хипотези за нейния произход – производно от *кладѣ* 'голямо дърво или греда' или стара германска заемка от корена в нем. *kalt* 'студен' (BED 2, 1979: 412 – 413);

студенец (стб. *стоудѣньць*) е унаследена от праславянския език дума, производна от *студѣн* (срв. BED 7, 2010: 518);

стубел (с вариант *стубла* ж. р. и производно от него *стублица*) е праславянска дума с първично значение 'дънер на дърво', което се специализира в значение 'широк издълбан дънер на дърво, през който изтича водата на извор, кладенец', от което по метонимичен път се развива значението 'кладенец с такова приспособление' (BED 7, 2010: 514 – 516);

геран е заемка от гръцкото γεράνι 'крик', като при заемаването си думата отново е претърпяла метонимичен развой 'приспособление за вадене на вода от кладенец' > 'кладенец с такова приспособление (геранило)' (BED 1, 1971: 237);

бунар/пунар 'копан кладенец, излак' е заемка от турското диалектно *bunar* със същото значение, книжовно *pınar* (BED 1: 1971, 90).

БЕР е незаменим източник на **знания за словообразуването в българския език**. В дяловете за производните думи в речниковите статии могат да бъдат открити примери за богати словообразователни гнезда и цели словообразователни вериги, които да обогатят знанието за словообразователната структура на думите, за различните словообразователни начини и средства. От друга страна, историческите знания за словообразователния строеж на думите при тяхното възникване може да помогнат при подходящия избор на сродни думи за морфеманализ.

Ще посочим два неподходящи примера за морфеманализ на сродни думи в началния и прогимназиалния етап на обучението, при които се е извършило преразлагане на основата в резултат и на фонетични промени. Без исторически знания за езика на синхронно равнище трудно би могъл да бъде идентифициран коренът на тези думи и те да бъдат свързани с други сродни думи в езика.

Глаголът *облекѣ* се извежда от праславянско **ob-(v)elk-ti* (BED 4, 1995, 748)⁴⁾, което след изпадане на началната коренна съгласна -v- се преосмис-

ля структурно като **o-belk-ti*, въз основа на което възниква и праславянското **sъ-belk-ti*, водещо до днешното *съблекà* (BED 7, 2010: 642). Същинският корен на двете думи откриваме днес в сродното *на-влек-à*.

Чрез преразлагане на основата в *отвòря* [от праславянско **ot(ъ)-vor-i-ti*, преосмислено словообразователно в **o(b)-tvor-i-ti*, т.е. като образуване с представка *o(b)-* вместо *ot(ъ)-*], *отвàрям* [от праславянско **ot(ъ)-var-ja-ti*, преосмислено словообразователно в **o(b)-tvar-ja-ti*] са образувани глаголите **za-tvor-i-ti*, **za-tvar-ja-ti* (> *затвòря*, *затвàрям*), **pri-tvor-i-ti*, **pri-tvar-ja-ti* (*притвòря*, *притвàрям*), **orz-tvor-i-ti*, **orz-tvar-ja-ti* (*разтвòря*, *разтвàрям*) (BED 4, 1995: 955–956; 6, 2002: 161; 7, 2010: 868, под *-творя*), вследствие на което словообразователната структура на тези глаголи е затъмнена. Същинският корен на глаголите, но в друг отгласен вариант, се открива във *вра*, *заврà*, *наврà*. Всичко това трябва да се има предвид и при морфемния анализ на сродните съществителни *отвòр* (BED 4, 1995: 957) и *затвòр* (BED 1, 1971: 612). От своя страна, глаголът *раз-т-вòр-я*, *раз-т-вàр-ям* ‘отварям широко’ е омоним на *раз-т-вòр-я*, *раз-т-вàр-ям* ‘права разтвор’, образуван от *твор-à* (BED 7, 2010: 957).

От БЕР могат да бъдат почерпени и **знания, свързани с правописа на думите**. Допълнителната информация за произхода на чуждите думи може понякога да помогне при усвояването на правописа на тези думи.

В резултат на различни комбинаторни фонетични промени думата *крèнвириш* много често се изговаря [крèmвириш], [крèнвиш], [крèmвиш]. Допълнителната информация за нейния немски произход (от австр.-нем. *Krenwürstchen*), и по-специално за нейния сложен строеж – думата е образувана от славянската заемка в немски *Kren* ‘хрян’ и *Wurst* ‘наденица’, букв. ‘наденичка с хрян’ (BED 2, 1979: 734), би улеснила усвояването на правилния правопис на думата.

И накрая, БЕР може да бъде използван при прилагане на **интердисциплинарен подход в обучението**. Богатата езикова и извънезикова информация в Речника би могла да помогне за обвързване на знанието по български език за произхода на думите с обучението по други учебни дисциплини, като: история, география, биология или чуждоезиковото обучение. Така например етимологичното тълкуване на някои по-важни или по-интересни речни, планински, селищни или лични имена би могло да се обвърже като любопитна информация със знанията по други учебни предмети. Ето и един интересен пример.

Средновековното българско име на Кюстендил *Велбъжд* е от старобългарското прилагателно *вѣльбъждъ* ‘камилски’, производно от *вѣльбъдъ* ‘камила’. Доказателство за това е фактът, че близо до Кюстендил има чукар, наречен с турското по произход име *Деве баир*, букв. ‘камилски рид’. Старобългарската дума е заета от готското *ulbandus* (с преосмисляне на началото по стб. *вѣлнн* ‘голям’), което, от своя страна, е от гръцкото *ἐλέφας* със значение ‘слон’, а то е от източен произход (BED 1, 1971: 130). Различното значение на старобъл-

гарската и гръцката дума се обяснява с факта, че в началото на хилядолетието подобни екзотични животни не са били познати по нашите земи, поради което заетото название е било отнесено към друг по-едър животински вид. Гръцката дума е заета, на свой ред, чрез латински във френското *éléphant* и английското *elephant*, следователно средновековното име на Кюстендил е еднакво по произход с френската и английската дума за слон.

„Българският етимологичен речник“ изобилства с подобни и много други примери, които могат да намерят съвсем конкретно практическо приложение в обучението по български език, като го обогатяват откъм съдържание и похвати. Речникът би могъл да се използва в много по-голяма степен от преподавателите по български език не само като научен справочник по редица езикови проблеми, но и като незаменим източник на любопитни примери, чрез които да се засили интересът на учениците към изучаването на родния български език.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Първият етимологичен речник на българския език, чийто автор е Стефан Младенов, е еднотомен и излиза през 1941 г. (Mladenov 1941).
2. За заглавна дума се взема обикновено основна форма, която съдържа т.нар. етимологичен минимум и не е производна от друга дума, но когато тази дума е с по-рядко диалектно разпространение, като заглавни думи се извеждат също и производни от нея (с препратки), които са по-широко разпространени общонародни думи или са унаследени от праславянския език производни, и прочие. По правило същинската етимология на думите се дава под думата, която е етимологичен минимум, срв. приведените в Предговора към I том примери на речниковите статии *бол*, *бѡлен* и *бѡлест* (BED 1, 1971, III – IV).
3. При изконната лексика се привеждат всички славянски и индоевропейски съответствия, като се възстановяват съответната праславянска форма и съответният индоевропейски корен. При заемките се привежда чуждоезиковата форма от езика източник и езика посредник.
4. Праславянските форми в БЕР се възстановяват вместо с *o* с *a*, тъй като се следва теорията на акад. Вл. Георгиев, според която в праславянски до най-късната епоха не е съществувал звук *o*, а противопоставяне между кратко *a* (*ǫ*) и дълго *a* (*ā*), като краткото *a* е преминало в *o*.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

BED: *Bulgarian Etymological Dictionary* (1971 – 2017). Vol. 1 – 8. Sofia: Prof. Marin Drinov [Български етимологичен речник (1971–2017). Т. 1 – 8. София: Проф. Марин Дринов].

Mladenov, S. (1940). *An Etymological and Orthographic Dictionary of the Literary Bulgarian Language*. Sofia: Hristo G. Danov [Младенов, Ст. (1940). *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов].

THE BULGARIAN ETYMOLOGICAL DICTIONARY ON THE INTERNET – A SOURCE OF COMPREHENSIVE KNOWLEDGE OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Abstract. The article presents the multi-volume Bulgarian Etymological Dictionary as one of the main academic works of the Institute for Bulgarian Language which can serve as a valuable practical aid in Bulgarian language teaching. In brief the character and the conception of the dictionary are clarified, and on specific examples the possibilities for wider use of the dictionary as a source of comprehensive knowledge of the Bulgarian language and the Bulgarian people are shown.

✉ **Dr. Hristina Deykova, Assoc. Prof.**

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia, Bulgaria
E-mail: hristina.deykova@gmail.com